

SÁRÁNDI TAMÁS

MAGYAROK, ROMÁNOK ÉS A KISEBBSÉGEK A VILÁGHÁBORÚ FORGATAGÁBAN

L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013, 335 p.

L. Balogh Béni több mint két évtizede aktív részese a magyar történetírásnak, neve a második világháborús időszak román-magyar viszonyának kutatásával forrott össze. 2002-ben vált ismertté, amikor – a magyar történetírás nagy hiányát pótolva – a második bécsi döntés monográfiájában tisztázta annak körülményeit.¹ Ezt követően is a korszak román-magyar kapcsolatainak, illetve a dél-erdélyi magyarság 1940 utáni sorsának kutatásával foglalkozott, s a témában eddig több mint egy tucat írása született. A témát kiterjesztve, 2010-ben az ELTE-n védte meg doktori disszertációját, ami immár az egész „kis magyar világ” időszakának román-magyar diplomáciai kapcsolatát átfogta.² Jelen kötet a doktori disszertáció szerkesztett és kiegészített változata. A kézirat érdekessége, hogy az a szerző egy korábbi kötetével összevonva hamarabb (2011) jelent meg angol nyelven, mint magyarul.³

Szerkezetileg a könyv 5 nagy részre tagolódik, ezeket egészíti ki a tetemes levéltári forrásokat és bibliográfiát számba vevő fejezet, illetve egy személynévmutató. Ezen túlmenően a könyv egy bevezetővel és egy epilógussal indít, illetve zár, ami egyféle keretbe foglalja a kötet tartalmát. A két frappáns, esszéisztikus írás a korszak két jellemző epizódját ragadja meg: két ünnepséget – az 1942. május 10-i bukaresti nemzeti ünnepet és az 1945. március 13-i kolozsvári ünnepséget –, amelyek jól érzékeltetik a korszak román-magyar viszonyát, illetve a vezető személyiségeket foglalkozató alapkérdéseket. A téma tárgyalásának kezdete előtt a szerző még egy rövid historiográfiai áttekintést is ad, megemlítve a román és magyar történetírásban lezajlott fontosabb változásokat, és az utóbbi 70 évben a téma kapcsán született fontosabb írások kritikáját is.

A szerkezetet illetően két apró megjegyzésünk van. A bevonulás során történt atrocitásokra kétszer is visszatért a szerző, ezeket célszerűbb lett volna összevonni, s a katonai közigazgatást tárgyaló alfejezetben előadni. A könyvek végére kerülő, s igen hasznos mutatók igazából akkor a leghatékonyabbak, ha mind névre, mind helyre vonatkozóan elkészülnek, itt azonban furcsa mód csak a személynévmutató készült el.

Műfaját tekintve a könyv – a szerző korábbi írásaihoz hasonlóan – diplomáciatörténetnek tekinthető, bár nem a szó klasszikus értelmében, mivel

több más, a kép teljességéhez szükséges részproblémára is kitér (például béke-előkészítés, béketervek), illetve folyamatosan nyomon követi a korszak kisebbségi kérdését is. Habár a kisebbségi kérdés tárgyalásának csak másodrangú szerepet szán (ezt a könyv borítóján is olvashatjuk „a fő hangsúly [...] a hagyományosnak számító politikai-diplomáciai aspektusokon van, a kisebbségi kérdést ennek függvényében tárgyalja”), a szerző helyesen ismerte fel, hogy e rövid pár esztendő krónikája nem érthető meg a kisebbségi kérdés és az ehhez kapcsolódó egyéb problémák, például az oktatásügy, a tulajdonviszonyok vagy a nyelvhasználat taglalása nélkül. Így a könyv nagy pozitívuma – az, hogy a diplomáciatörténet megértéséhez folyamatosan reflektál az ezt befolyásoló kisebbségi kérdésre – egyben a könyv egyik hiányossága is, hiszen – bár szorosan összefügg – a két téma két különálló kérdés, és ezt nem lehet arányosan megoldani egy feldolgozás keretén belül. A fenti meglátást alátámasztja, hogy a több mint 300 oldalas könyvben körülbelül 70 oldal foglalkozik a kisebbségi kérdéssel, a többi a diplomáciai eseményeket taglalja. A szerző alaposságát dicséri, hogy megemlíti minden fontos kérdést és fejleményt, amely az észak-erdélyi román és dél-erdélyi magyar kisebbség életét befolyásolta, habár – a diplomáciai részekkel összevetve – a kirajzolódó kép nem annyira alapos és mély. Így azon túlmenően, hogy a két kisebbség helyzete folyamatosan romlott, illetve mindkét állam túszként kezelte őket, kérdés marad, hogy milyen tényezők befolyásolták sorsuk alakulását, melyik kisebbséget milyen probléma érintette súlyosabban, illetve miben sikerült átmeneti eredményeket/sikereket elérniük.

A könyv nagy erénye, hogy a szerző az eddig megjelent minden fontos publikáció felhasználása mellett széles levéltári bázist mozgat meg a téma feltárása érdekében. A magyarországi levéltárak mellett – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hadtörténelmi Levéltár – romániai levéltárak fondjait is alaposan áttanulmányozta (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Külügyminisztérium Levéltára, Katonai Levéltár stb.). A szerző a román szakirodalmat és a levéltári forrásokat nem csak *mutatóban* használja, mint sok esetben történik, ugyanis a több mint 1100 lábjegyzet körülbelül fele román szakirodalmi és levéltári forrásra mutat. Így minden lehetséges esetben az eseményeket és nézőpontokat ütköztette, a kép árnyalása érdekében mindkét fél ugyanazon eseményről szóló feljegyzéseit felhasználta. A román források egyenrangú szerepét jól mutatja, hogy egyes eseményekről csak a román forrásokból értesülünk, például az új román követ, Eugen Filotti 1941 júniusában Bárdossynál tett bemutatkozó látogatásáról csak a saját feljegyzései maradtak fenn.

A szerző – előző könyvének köszönhetően – a bécsi döntés minden apró mozzanatának ismeretével felvértezve látott neki a témának, így a döntés megszületésének nem is szentel tág teret, annál többet a következményeknek. A bécsi döntés ugyanis – maga a dokumentum egy hét pontból álló, nagyjából

másfél oldalas szöveg – Erdély kettéosztását leszámítva valójában semmilyen más problémát nem oldott meg. A tengelyhatalmak a két érintett félre bízták a döntés nyomán felmerülő kérdések megoldását – beleértve a pontos határkijelölést is –, ezzel azonban utólag megoldhatatlannak bizonyuló feladat elé állították a két kormányt. 1940. október 10-én – egy későbbi rövid újrafelvételt leszámítva – a kétoldalú tárgyalások végleg megszakadtak, anélkül, hogy a legfontosabb kérdésekben megegyezés születhetett volna. A kezdeti, reménykeltő periódusban román–magyar bizottságok jöttek létre, s megindultak a kétoldalú tárgyalások egyrészt Nagyváradon, ahol a bevonulás és a területátadás részleteit dolgozták ki, másrészt Budapesten, ahol az úgynevezett likvidációs tárgyalások zajlottak több albizottságban is. A könyv legjobban sikerült része – a szerző diplomáciatörténeti jártasságát dicsérve – éppen ezen kétoldalú tárgyalások aprólékos bemutatása. A likvidációs tárgyalások mellett ilyen az 1941 februárjában újra meginduló intenzív tárgyalások bemutatása, amikor is a szerző *hangya módjára*, napra lebontva ismerteti a tárgyalások lefolyását, és elemzi a fordulatokban gazdag napi beszélgetések mögött meghúzódó szándékokat és érdekellentéteket. Mindkét tárgyalássorozat azonban, apróbb eredményeket leszámítva – konzulátusok megnyitása, provizórium a román kisebbségnek, illetve az optálás kezdeti időpontjának elhalasztása –, eredménytelenül ért véget. Ez utat nyitott a kölcsönösségi kisebbségpolitikának, vagyis mindkét kormány egymáshoz igazította kisebbségpolitikáját, s engedményekre csak akkor volt hajlandó, ha azt a másik kisebbség tagjai számára is biztosították.

Már az 1940. őszi kétoldalú tárgyalások idején megfigyelhető volt a román diplomácia egyfajta taktikai váltása, ami a bécsi döntés eltérő értelmezésére vezethető vissza. Míg a magyar kormány a trianoni béke revideálásaként, illetve mindkét fél által elfogadott döntőbíráskodásként értelmezte a bécsi döntést, a románok kezdettől fogva ideiglenesnek tekintették azt. Így a magyar kormány úgy érezte, szabad kezet kapott Észak-Erdélyben, hogy ott akár a román kisebbség rovására is megerősítse a magyarság helyzetét, ezzel szemben a román kormány célja a döntés következményeinek minimalizálása, illetve a román kisebbség *szerezett* jogainak védelme volt.

A könyv egyik legnagyobb eredménye – több más részletkérdés tisztázása mellett – a bécsi döntés román kormány általi felmondásának alapos bemutatása. 1941 szeptemberében ugyanis a román kormány egy rosszul előkészített diplomáciai lépéssel jelezte a tengelyhatalmaknak, hogy felmondja a bécsi döntés érvényességét, s a továbbiakban magára nézve nem tartja kötelezőnek, mivel szerinte a magyarok a román kisebbség üldözésével azt kezdettől fogva nem tartották be. Ezt mindkét tengelyhatalom rosszállóan fogadta, így a román diplomácia zsákutcába manőverezte magát, s ettől kezdve, ha hú akart maradni önmagához, semmilyen tárgyalást vagy egyezményt nem köthetett meg a magyar kormánnyal, amelyik minden lépésénél a bécsi dön-

tést vette alapul. Ezáltal érthetővé válik a románok szinte mindent elutasító és merev magatartása, ami miatt minden magyar kísérlet vagy nagyhatalmi közvetítés elbukott. Bár a román lépés titokban történt, a magyar diplomácia részéről mégis hiányosságként fogható fel, hogy arról 1943-ig nem is szereztek tudomást, s akkor is csak a román közlés révén (a Bánffy–Mironescu találkozókör közölte azt a román tárgyalófél). Ezáltal egy évvel a bécsi döntés után, az egyik fél felmondása miatt végleg kútba esett a helyzet normalizálódásának esélye is. Így ironikusan azt is mondhatnánk, hogy a második világháború alatti román–magyar viszony története itt *véget is ért*, mivel a kétoldalú viszony annyira *megfagyott*, hogy kisebb, elvetélt kísérleteket leszámítva, a két fél nem egymástól várta a megoldást, s 1943 elejétől már nem is feltétlenül a németektől. Ebből adódik a könyv szerkezetében megbúvó látszólagos aránytalanság: a szerző az időrendben egyre kisebb részt szentel, az 1943–1944. éveknek már csak mintegy 50 oldalt. A fentiek figyelembevételével azonban ez természetes.

Az, hogy a döntést felmondó román határozatnak nem lett súlyosabb következménye, talán annak is betudható, hogy Hitler – Mussolini mellett, néha előtt – Ion Antonescut tartotta legfontosabb szövetségésének. A szerző részletesen eseteli Antonescu németbarát meggyőzését, Hitler végső győzelmébe vetett hitét, illetve e győzelem érdekében tett, elsősorban katonai erőfeszítéseket. A szerző helyesen mutat rá, hogy míg a magyar politikai elitben korábban a revízió, később pedig Észak-Erdély kapcsán nem mutatható ki éles ellentét, addig a román politikai elitől ugyanez nem mondható el. Ha nem is a cél, de az oda vezető út kapcsán éles törésvonal figyelhető meg. A román politikai elit Ion Antonescu államvezető és Iuliu Maniu, az ellenzék vezére körül polarizálódott, s – habár nem tartozik szorosan a tárgyhoz – talán érdemes lett volna pár szó erejéig kitérni Mihai Antonescu személyére is. Annak ellenére, hogy Ion Antonescu jobb kezének számított, több ellentmondásos lépés is – maga a bécsi döntés érvényességének a felmondása, illetve az 1942. márciusi, nagy vihart kavart beszéd – a nevéhez fűződik, s kérdés, hogy mindegyik hogyan tekintett az államvezető.

A kisebbségi kérdést a szerző két részben is tárgyalja, egyrészt az 1940. őszi események kapcsán, amikor kitér a két ország nemzetiségpolitikájának alapjaira is, másrészt az 1942. év kapcsán, amikor részletesen ismerteti a közvetlen tárgyalások kudarcra nyomán felálló német–olasz tiszt- és vegyesbizottságok tevékenységét is. A két kormány nemzetiségpolitikája kapcsán a szerző meggyőzően érzékelteti a köztük lévő alapvető különbséget: míg a Ion Antonescu által fémjelzett politikára az etnokratikus szemlélet és az etnikai homogenizáció volt a jellemző, addig a magyar nemzetiségpolitikát az úgynevezett Szent István-i eszme határozta meg, ami a kisebbségekkel szembeni viszonylagos türelemre és megértésre alapozott. A szerző ennek kapcsán magyar miniszterelnököktől származó idézetekkel igyekszik

érzékelteni a magyar nemzetiségpolitika lényegét, s habár megemlíti, hogy a gyakorlatban ez nem mindig valósult meg, s adott esetben a magyarságpolitika akár a román nemzetiség rovására dolgozott – úgy érezzük, ez esetben kicsit tovább kellett volna mennie. Ugyanis a Szent István-i eszme a magyar nemzetiségpolitika esetében csak annak keretét adta, s a valóságban sokkal inkább a kisebbség rovására megvalósuló magyar vezető szerep megvalósítása volt a cél. Elviekben az oktatási és vallási életben egyféle kulturális autonómiát ígértek a kisebbségeknek, de a gyakorlatban ez is sok esetben csorbát szenvedett; legmesszebb talán a nyelvi jogok megadása terén ment el a kormány, ahol valójában nem létezett korlátozás. A román nemzetiségpolitika kapcsán megemlíti, hogy annak döntő eleme volt a Sabin Manuilă nevéhez fűződő lakosságcsere-terv, és bár az abban foglalt nézetek nem álltak távol Ion Antonescutól, ez mégsem tekinthető a kormány hivatalos politikájának. A magyar kormánytól mindig távol állt a kisebbségi kérdés kizárólagos, lakosságcsere útján történő megoldása, mégis említésre érdemesnek tartjuk, hogy magyar oldalon is létezett – Manuilă tervéhez hasonlóan nem hivatalos – kisebb kitelepítéssel/lakosságcsérével számoló terv, ami elsősorban Szabados Mihály nevéhez kapcsolható.⁴ Másrészt ez az elv nem állt távol a dél-erdélyi magyarság egyes vezetőitől sem. Bár a szerző – Horváth Sz. Ferenc nyomán – csak Szász Pál ezt ellenző nézeteit ismerteti, fontosnak tartjuk megemlíteni a brassói népközösségi vezető, Szabó Béni és Gyárfás Elemér nézeteit, akik a magyarság egyre romló helyzetét látva, adott ponton nem zárkóztak el az áttelepüléstől/lakosságcserétől.

Összességében elmondható, hogy L. Balogh Béni könyve megkerülhetetlen lesz a korszak további kutatása során, s egyféle iránytűként fog szolgálni a jövő kutatói számára. A szakirodalom által régóta várt, kis magyar világot feldolgozó képzeletbeli nagymonográfia román–magyar diplomáciai kapcsolatokkal foglalkozó része megírtnak tekinthető.

Jegyzetek

- ¹ L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002.
- ² L. BALOGH Béni: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*, PhD-disszertáció, ELTE Szekfű Gyula Könyvtár, 2009.
- ³ L. BALOGH Béni: *The Second Vienna Award and the Hungarian–Romanian Relations 1940–1944*, Columbia University Press, New York, 2011.
- ⁴ TÓTH-BARTOS András: Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között, In: BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról. Évkönyv, 2011–2012*, Argumentum, [Budapest], 2013, 285–313. p.